

Matthias Knutzen

- den første sønderjydske atheist

Af Jens Glebe-Møller

I september 1674 stod universitetsbyen Jena på den anden ende. I die Stadtkirche, St. Michael, havde man fundet to pamfletter, som var lagt ind i skriftestolene tæt ved professorernes bænke lørdag den 5. september. Den ene pamflet bar titlen "Ein Gespräch zwischen einem Gastwirt und drei ungleichen Religionsgästen" og den anden "Ein Gespräch zwischen einem Feldprediger namens D. Heinrich Brummer und einem lateinischen Münsterschreiber". Begge var de af et ganske gudsbespotteligt indhold. F.eks. begynder den sidstnævnte pamflet således: "Mønsterskriveren: Hr. Feltpræst, det undrer mig, at I altid forskrækker os med Gud og Djævelen, når de fleste i vores regiment dog er tilhængere af samvittigheden (Gewissenner), som ikke tror, at der er en gud eller en djævel. Feltpræsten: Så er I værre end hedningene, for Cicero skriver, at intet folk er så vildt og barbarisk, at det ikke har en sådan tro. Mønsterskriveren: Jeg mener ikke, at Cicero har været alle steder, så hvordan kan han skrive, at alle folk tror, at der er en gud? Det er sikkert og vist, at Richerius, en fornem reformert, som har rejst i Brasilien for at omvende eller snarere fordreje folk dér, udtrykkeligt skriver: de ved ikke, om der er en gud eller hvor en gud er. Så sig mig, hr. saligmager, hvor gud kommer fra? Feltpræsten: Hvorfor kalder I mig så spottende for en saligmager? Mønsterskriveren: Det må I afhandle med jeres Paulus, der kalder prædikanterne sådan (1.Tim. 4, 16: Giv agt på dig selv og på den undervisning, du giver, hold fast ved det; og når du gør det, bliver du til frelse både for dig selv og for dem, der hører på dig - wirst du dich selbst selig machen und die dich hören). Feltpræsten: Jeg ved ikke, hvor Gud kommer fra. Mønsterskriveren: Det ved jeg heller ikke, så er vi lige kloge. Feltpræsten: Tror I heller ikke, at der er en djævel? Mønsterskriveren: Nej. Feltpræsten: Så har I ikke læst

Bibelen? Mønsterskriveren: Jo, det vil jeg godtgøre ud fra Bibelen, for Lukas 8, 33 står der, at han er druknet (det er dæmonerne, altså djævelen, der farer i svinene og drukner- JG-M) - for ikke at tale om andre grunde, hvis der ellers kan være andre grunde, når man søger at hævde sandheden med løgn. Feltpræsten: Jeg bemærker, at I kalder Guds ord for løgn. Mønsterskriveren: Ikke jeg men jeres Ezekiel og ligeså Paulus til romerne 3, 7 (men når nu Guds sanddruhed bliver endnu større ved min løgnagtighed, ham til ære, hvorfor dømmes jeg så stadig som synder)- så Bibelen og den sunde fornuft siger at det alt sammen er løgn, hvad der i jeres Bibel siges om Kristi fødsel, lidelse og opstandelse, hvilket følger af, at det alt sammen skal være sket om natten (flere skrifthenvisninger - JG-M). Ja, på de steder, hvor det skal være sket, tror man i dag ikke sådan noget. Lyver man så meget fra det ene hus til det andet, hvor meget mere vil man så ikke lyve, når det ligger langt fra os og er sket for 1673 år siden. Feltpræsten: Hvis det alt sammen var løgn, hvad der står i Bibelen, hvordan kan det så være blevet bevaret, når løgngen jo dog ligesom sneen hurtigt forgår. Mønsterskriveren: Djævelen er jo ifølge jeres Bibel løgnens fader og alligevel har han været der fra begyndelsen og vil leve, når alle mennesker dør den timelige død: Er det ikke jeres lære? (Feltpræsten henviser til 2. Kor. 10, 5: Vi gør enhver tanke til en lydige fange hos Kristus - og Mønsterskriveren svarer, at der står intetsteds i jeres Bibel, at man skal tro på djævelens eller helvedes eksistens og videre siger han til feltpræsten:) Når I nu vil overbevise mig og mine religionsbrødre med jeres Bibel, så vil vi ligeså lidt acceptere den som dommer som en jøde Det Nye Testamente. Vi tilhængere af samvittigheden (Gewissener) tror intet, med mindre det stemmer overens med viden eller med fornuften i forening med samvittigheden - dog ikke en enkeltpersons, som måske kan tage fejl, men med mange voksne menneskers, ikke med små børns". Og sådan går det videre, indtil feltpræsten giver op, og mønsterskriveren siger farvel til ham.

Den følgende dag, altså søndag, da redaktøren af den lokale avis (som også var hofbibliotekar) vender hjem fra kirken, finder han i sit hus et eksemplar af samtalen mellem en krovært og tre religionsgæster sammen med et brev: "Højtærede herre. Vi lader ham hermed vide, at der her i Jena findes folk, ca. 700, dels borgere, dels også studenter, som er tilhængere af den lære, hvorom vedlagte kolloquium (samtalen altså) handler. Vi befaler ham snarest at sætte dette kolloquium i avisen, eller også vil vi for at tale med jeres skrift

(Bibelen), hvorefter døden er en søvn, med en luftbøsse lægge jer til at sove på offentlig gade. Hav det godt og udvis gunst mod den, der advarer jer". Underskrevet "Hans Friedrich von Vernunft". Samme dag bliver et latinsk skrift "Amicus Amicis Amica", som rummer en lang række påvisninger af modsigelser i Bibelen, lagt i den stedlige hofpræsts og biskops overdækkede vogn.

Ovenpå disse forskrækkelser træder konsistorium sammen og skriver til hertug Bernhard og overbringer ham pamfletterne. Hertugen befaler, at pamfletterne eller flyveskrifterne ikke må komme ud i offentligheden, for at ikke udannede skal læse dette skrækelige værk. Men selvfølgelig bliver der fortalt vidt og bredt om pamfletterne, studenterne skriver hjem om dem, og købmænd og andre rejsende fortæller om dem. Hertug Bernhard skriver til universitetet og befaler, at man skal forhøre ophavsmanden flittigt. Ophavsmanden, som i nogle dage har logeret på kroen "Den gule Engel", er imidlertid allerede forduftet. Men hertugen og universitetet er bange for, at rygterne om disse Gewissener og om pamfletterne skal afskrække kommende studerende eller deres forældre. Så teologiprofessoren Johan Musæus bliver sat til at skrive en gendrivelse af indholdet i pamfletterne og et dementi af, at der skulle være en sekt, som kalder sig "Gewissener" i Jena. Musæus' gendrivelse udkommer med en alenlang titel¹ i 1674, og fra hans skrift ved vi, hvem der havde været på spil i Jena, nemlig Matthias Knutzen. Musæus' skrift blev genudgivet det følgende år, og for at ingen skulle være i tvivl om, hvor gudsbespottelige Knutzens pamfletter var, så trykte han dem med i genudgivelsen: samtalen med kroværten, med feltpresten og Amicus Amicis Amica. Det er til dato ikke lykkedes at finde de tre ganske små skrifter, men takket være Musæus kender vi dem altså - og lærte eftertiden dem at kende. Kort fortalt er indholdet af alle tre skrifter eller pamfletter det, at Bibelen modsiger sig selv og er fuld af løgn, at Gud ikke eksisterer såldt som djævelen, at man hverken har brug for gejstlighed eller verdslig øvrighed, og at det eneste man har at forlade sig på er Wissen og Gewissen - ikke en enkelt persons samvittighed, men manges. Og det, som en enkelt måske ikke kan sige sig selv, men de mange, det er: neminem lædere, honeste vivere, et suum cuique tribuere (ikke at gøre nogen fortræd, at leve hæderligt og at give enhver sit) - med en formel, som er hentet fra Romerretten. Det er det, som alle voksne menneskers naturgivne samvittighed byder. Og når man med sin fornuft har indset det, så er der altså hverken brug for Gud eller præster eller øvrighed. Det er, som

religionsgæsterne siger til kroværten, "eine feine Religion, welcher gewiss Arme und Reiche, Gelehrte und Ungelehrte, Beifall geben müssen, und wir auch mit ihnen".

Hvem var så denne Matthias Knutzen, som i nogle måneder strejfede om i Tyskland og i øvrigt endnu en gang samme år opholdt sig i Jena under dæksnavnet Matthias Donner, men derefter forsvinder ud i mørket (vi har kun en senere og ikke verificerbar notits om, at han skal være død i et kloster i Italien. Den er muligvis bare konstrueret ud fra, at Amicus Amicis Amica foregiver at være skrevet i Rom)? Vi ved faktisk en del om ham ud fra pamfletterne, som er komponeret på den måde, at værten eller mønsterskriveren indfører ham som en "autoritet" i deres samtaler med henholdsvis religionsgæsterne og feltpræsten. Og noget ved vi også fra Musæus' gendrivelse. Han benævnes og benævner sig selv "holstener", Holsatus. Det er derfor han f.eks. af kirkehistorikeren Wolfgang Gericke bliver kaldt for "den første tyske atheist".² Men alle de kilder, man kan komme i nærheden af, inclusive hans egne oplysninger i pamfletterne, fortæller at han er født i Oldenswort, en lille by i Slesvig, som jo er om jeg så må sige gammelt dansk land. Når man graver i det, kommer der jo alle mulige problemer op, som er mere eller mindre eller helt uløselige. I hvert fald: Knutzen var ikke holstener, set med nutidige øjne. Han var slesviger. Men den gang var det altså skik at kalde sig holstener, hvis man stammede fra Holsten *eller* Slesvig. Da Knutzen kom til verden, formentligt i 1646, var den del af Slesvig, hvor Oldenswort ligger, imidlertid ikke under den danske krone, men under hertugen af Gottorp - som vel så alligevel hvis man ruller tilbage i historien havde sit hertugdømme til len fra den danske konge. Som et kompromis vil jeg foretrække at kalde Matthias Knutzen for den første *sønderjydske* atheist. Og atheist det må man jo kalde ham, når han eksplicit siger, at han ikke tror på Gud og ikke anerkender hans eksistens. - Videre ved vi så fra vore kilder, at Matthias' far var organist og vist også kirkeværge i Oldenswort, og at han havde en broder som var organist i Königsberg, Kaliningrad. Faren døde kort efter Matthias' fødsel og som barn mistede han også sin moder. Den lokale skoles rektor - Zacharias Fabricius (om hvem vi ellers ikke ved noget - men en Zacharias Fabricius fra Oldenswort blev immatrikuleret i Kiel i 1673) - underviste ham i religion og latin, indtil han 15 år gammel blev sendt til Königsberg for at gå på latinskolen dér. Efter kort tid forlod han imidlertid Königsberg - måske fordi han var blevet uvenner med sin organist-bror³, som han lo-

gerede hos, og han vandrede uden en skilling i pungen hele den lange vej tilbage til Oldenswort. Fabricius fik ham imidlertid sendt tilbage "per mare" til latinskolen i Königsberg, hvorfra han bliver immatrikuleret på Universitetet i Königsberg i 1664 og begynder at læse teologi dér. Det skal med, at det på den tid åbenbart ikke var usædvanligt at søge til Königsberg, som under 30-årskrigen og i de følgende år må have været et forholdsvis roligt sted. Knutzens teologistudium kan ikke have varet længe, for allerede i 1667 vender han påny tilbage til Oldenswort og kommer i klammeri med en af de lokale præster. Hos en anden præst på egnen bliver han huslærer, men også dér går det hurtigt galt, og samme år tager han til København, hvor han i 1668 lader sig immatrikulere for anden gang (med den ortodokse teolog Jens Bircherod som privatpræceptor). Her offentliggør han sit første skrift "Kristi tårer med tårer i verdens tåredal betragtet"⁴, som ikke kendes mere, og så vender han igen tilbage til Oldenswort og forsøger at få ansættelse som huslærer, men da man forlanger at se hans eksamenspapirer, har han ingen og siger, at de er blevet stjålet fra ham. Ikke desto mindre kalder han sig licentiatus theologiæ, men siger selv i sine pamfletter, at det gjorde han for at få ansættelse som præst, og henviser til, at Arons sønner jo også blev kaldt præster - underforstået, at de havde heller ikke nogen akademisk grad. Igen forlader han Oldenswort og kommer så via Tönningen, hvor en anden bror bor, til Krempe i 1673. Krempe var en fæstningsby i Holsten, men hørte under den danske konge. Her fik han ansættelse som landsbyskolelærer og fik også lov til at holde jule- og nytårsprædikener for de lokale bønder og håndværkere, men disse prædikener har været fulde af angreb på øvrigheden og på præsterne, så han bliver uden videre afskediget og forvist - og næste gang vi møder ham er så det følgende år i Jena.

Men hvor har nu Knutzen fået sine radikale og atheistiske idéer fra? Det er jo ikke godt at vide, men næppe i Königsberg, for allerede her blev han beskyldt for "Gottlosigkeit" - det fortæller 3 af hans gamle studiekammerater til Musæus. Og næppe heller i København. Var han spinozist, som det af og til siges i sekundærlitteraturen? Spinoza blev jo anklaget for at være atheist, og hans *Tractatus theologico-politicus*, som udkom første gang i 1670 kan Matthias Knutzen godt have stiftet bekendtskab med⁵. Men det bedste gæt vil nu nok være, at han har hentet sin inspiration hjemmefra. Det interessante er nemlig, at Slesvig og ganske særligt provinsen Eiderstedt, hvor Oldenswort ligger, vrimlede med sværmere og radikale

ånder af alle slags. Et eksempel: I Eiderstedt lever i 1. halvdel af 1600-tallet en meget bemærkelsesværdig dame Anna Owena Hoyers. Hun var af en meget rig familie og giftede sig med en gods-ejer, som var statholder ("Staller") over Eiderstedt. Hun var digter-inde - hun skrev både opbyggelige digte og satirer på Niederdeutsch - og så var hun åbenbart en meget selvstændig og anti-autoritær person. Hendes mand dør i 1622, og så sidder hun alene tilbage på godset Hoyerswort (5 km. fra Oldenswort) med 5 børn. Men nu kommer hun i forbindelse med to læger Nicolaus Teting og Hartvig Lohmann, som begge er sværmere, spiritualister, og som forkaster hele det ydre kirkeapparat. Den ene af dem, Teting, ansætter hun som en slags huslæge. Hun går ikke i kirke længere, men holder i stedet sine egne gudstjenester på godset. Præsterne på eg-nen er selvfølgelig dybt forargede og forsøger at få Anna på bedre tanker, men når de stiller på godset, smider hun dem ud med grove ord. Præsterne får udvirket, at hertugen befaler Teting og Lohmann at tilbagekalde deres lærdomme eller blive landsforvist - og de vælger begge landsforvisningen. Teting drager til Hamburg, hvorfra han i øvrigt igen bliver udvist, mens Lohmann kommer til Odense, hvor det nogle år senere er lige ved at gå galt, men Christian IV holder hånden over ham, og han klarer skærene og praktiserer videre i Odense - Lohmann var i øvrigt paracelsianer, men det er en lang historie.⁶ Præsterne kan imidlertid ikke få ram på Anna Owena, selv om de klager over hende til enkehertuginde Augusta - hun er simpelthen for højt på strå, og enkehertuginde beskytter hende. Hendes opbyggelige møder og rundhåndethed har imidlertid efterhånden ruineret hende - Hoyerswort har hun allerede solgt til enkehertugin-den og købt en mindre ejendom i Husum, hvor hun bor fra 1624. Nu sælger hun også den til enkehertuginde og tager i 1632 til Sverige - først til Gotland og siden får hun af den svenske enkedronning via enkehertuginde en mindre gods ved Stockholm, hvor hun dør i 1655. Hendes digte og satirer udkom i Amsterdam 5 år før hendes død. Et af hendes digte hedder "de danske landsbypaver" (De Denische Dörp-Pape) og er en grov satire over to præster, som drikker sig fulde i kroen og er ved at komme i slagsmål med to lokale bønder. Det bliver dog afværget, og de to drikker videre, selv om de begge skal prædike i morgen og vil have skrækelige tømmermænd. Men det gør ikke noget. De bliver enige om, at de altid kan finde en eller anden postille at læse op af.⁷ Se, sådanne personer fandtes der altså på Knutzens hjemegn, og det skulle være mærkeligt, om han

ikke har hørt om dem eller måske læst ”de danske landsbypaver”, som allerede er skrevet i 1630. Men der er mere endnu. Og nu skal vi helt ned til reformationstiden, hvor der jo var mange andre protestantiske retninger og bevægelser end de, som blev til lutherdom og reformert kristendom. Ikke mindst var der døberbevægelsen, igen i mange forskellige udgaver. Efter de militante døberes mislykkede forsøg på at oprette tusindårsriget i Münster - det endte som bekendt med et blodbad i 1535 - blev Menno Simons leder af den fredelige døberbevægelse, den vi i dag kender som mennonitterne - og som Amish-folkene i USA og Canada igen er en udløber af. Døberne blev, som vi ved grusomt forfulgt overalt. Af katolikker lige så vel som af de øvrige protestanter. Og en del af dem søgte tilflugt - i Eiderstedt! Men Menno Simons lederskab blev udfordret af en anden hollandsk døber David Joris. David Joris var en umådelig produktiv forfatter (han skal have udsendt 280 skrifter) og fik mange tilhængere, som han sendte en sværm af ”kristelige sendebreve” til. Det er meget svært at greje, hvad hans sværmeriske og spiritualistiske forkyndelse egentlig går ud på.⁸ Men noget af det, som optog i hvert fald hans modstandere var, at han åbenbart forkastede ægteskabet i normal forstand. I stedet for skrev han om et åndeligt himmelsk ægteskab. Hans modstandere opfattede det - og måske med rette - som libertinisme og beretter om, at han havde to koner eller kvinder, som han sov med samtidigt. I hvert fald fik han en masse børn og svigerbørn. David Joris var selv bestandigt på flugt, han forsøgte at opnå beskyttelse hos flere indflydelsesrige personer, bl.a. Phillip af Hessen. Han henvendte sig sågar også til Luther i et mærkeligt brev, som Luther aldrig svarede på. Men til sidste endte han - under falsk navn - i Basel, hvor han levede til sin død i 1556 og i det ydre optrådte som en god reformert. Efter hans død kom hans disciple i Basel i totterne på hinanden og herunder kom det frem, at han altså i virkeligheden var døber. Der blev ført en kætterproces, og hans lig blev gravet op og brændt. Det vidste Anna Owena Hoyers godt, og i det omtalte satiriske digt er der også allusioner til Joris’ skæbne. Men nogle af hans tilhængere var altså flygtet til Sønderjylland og til Eiderstedt, hvor de fulgte hans eksempel og råd og gik pænt i de lutherske kirker, mens de derhjemme læste hans skrifter - han havde også skrevet flere ”Sendebreve” til sine tilhængere i Eiderstedt - og forkastede den konfessionelle lutherdom og hele kirkeapparatet. En af David Joris’ inspirationskilder var Sebastian Franks skrifter. Sebastian Frank, som var nogenlunde samtidig med David Joris, skrev

om naturens lys og det indre ord eller det indre lys, som bor i os alle, og heller ikke han gav noget for den synlige kirke og dens præster: "Kirken er jo ikke en særlig hob og en sekt, som man udpege, bundet til ét element, én tid, person og ét sted, men et åndeligt usynligt legeme af alle Kristi lemmer, født af Gud og med ét sind, én ånd og én tro ... forsamlingen og menigheden af alle ret gudfrygtige og godhjertede, nye mennesker i hele verden".⁹ - Nuvel, i længden kunne det naturligvis ikke skjules, at der var "davidjoritter" i Eiderstedt. Provsten i Eiderstedt, Johannes Moldenit, startede et korstog mod davidjoritterne, og der blev ført en regulær "Davidjoritter-proces" mod dem i 1642, med forhør, konfiskation af Joris' skrifter osv. Provstens svigersøn, Friedrich Jessen, der først var diakon i Oldenswort og senere blev præst i Kiel, udsendte i 1670 en bog på 400 sider, hvori han tilbageviser alle David Joris' meninger og ikke mindst forsvarer ægteskabet og beretter om Joris' uterlige liv.¹⁰ Så langt oppe i tiden, i det der på tysk hedder "die Frühaufklärung", måtte man altså fra det etableredes side beskæftige sig med davidjoritterne. Om de "Gewissener" eller conscientiarii, som Knutzen skriver om, hvoraf der altså skulle have været 700 i Jena og ifølge Amicus-brevet også i mange andre europæiske byer, herunder København, så også har været davidjoritter af en slags, kan vi ikke vide. Sandsynligvis har W. Göbelt ret, når han skriver, at "Knutzens påstand om samvittighedstilhængernes store udbredelse, skal vel ikke så meget anses for en overdrivelse, men må snarere forstås om en overalt udbredt atheisme maskeret som "Scheinchristentum"". ¹¹

Hvis vi nu tænker os tilbage til de 15 år, hvor Matthias Knutzen levede i Oldenswort, foruden de mange gange, hvor han senere vendte tilbage, så er det jo klart, at han har kendt til davidjoritterne. Måske har hans far eller mor tilhørt dem, selv om det ikke er bevidnet. Det er endda Musæus' opfattelse, at Matthias Knutzen oprindeligt var davidjorit -selv om Musæus også opregner forskelle på Joris' og Knutzens synspunkter og mener, at han senere er blevet tilhænger af "die heutigen Naturalisten". "Naturalister" var i datiden betegnelsen for alle, som afviste åbenbaringen og holdt sig til fornuften. Og til sidst lod han sig så, ifølge Musæus, forlede til atheismen. Men det er, tror jeg, under inspiration af David Joris, når han flere gange i pamfletterne vender tilbage til, at der ikke er forskel på ægteskab og hor. I dialogen med kroværten hedder det f.eks.: "Ifølge Bibelen er der bestemt ingen anden forskel på hor og ægtestand end det med at give ringe, at fri og kopulere (det betyder her

at tage til ægte - JG-M), hvad der er menneske-bestemmelser, hvor- med Gud tjenes forgæves. Sådan noget har Gud aldrig befalet i Bi- belen. Kort sagt, ligesom det i dag ikke er synd at spise blod, sådan også med at bedrive hor, fordi det ene ikke mindre end det andet, er blevet tilladt”.

Springer vi nu 150 år frem, til oplysningstiden, støder vi på en an- den og ikke mindre kontroversiel forfatter: Johann Christian Edel- mann. Efter at han havde forsøgt sig hos sværmere af forskellig art, hos pietister og hernnhuter, blev han grebet af Spinoza og læste ind- ledningen til Johsevangeliets prolog som ”i begyndelsen var fornuf- ten”. I 1740 udsendte han et stort skrift ”Moses med utilsløret an- sigt” (*Moses mit aufgedeckten Angesichte* - spil på 2. Kor. 3, 7ff.: ”Men når dødens tjeneste, indhugget i sten med bogstaver, havde sin herlighed, så at Israels børn ikke kunne se på Moses’ ansigt på grund af hans ansigts stråleglans ...”) og genoptrykte heri Knutzens dialoger samt amicus-brevet. Edelmann oplevede selv at få sine mange skrifter brændt offentligt, og han gik helt i glemmebogen, indtil en af venstrehegelianerne, Bruno Bauer, drog ham frem igen et århundrede senere. I dag kan man læse hans selvbiografi i en stor kommenteret nyudgave.¹² Og i tiden omkring den franske revolution blev Knutzens amicus, amicus amica oversat til fransk og genudgivet af flere af de franske oplysningstænkere. Det foreløbig, mig be- kendt, sidste genoptryk af alle hans pamfletter udkom i DDR i 1965 med en meget dogmatisk-marxistisk indledning af Werner Pfoh.¹³ Og det er selvfølgelig ikke tilfældigt. Marx, venstrehegelianer lige- som Bauer, var jo også på sin vis en oplysningstænkere. Og selv om hans berømte dictum ”religion er folkets opium” kræver mere kom- mentar, end jeg kan give her, så antyder det i hvert fald, at han vide- reførte oplysningstidens og Matthias Knutzens religionskritik. Så vi kan tegne en linie, der går fra døberne, over Matthias Knutzen til den franske revolution og videre til Marx og marxismen. En anden sag er at oplysningen og pietismen jo er næstsøskendebørn. Hvaden- ten det er fornuften, det indre lys, samvittigheden eller den personli- ge tro og fromhed, der fremhæves - i alle tilfælde står individet i centrum og man vender sig mod de kirkelige eller teologiske autori- teter eller mod en theologia irrogenitorum. Pietismen bliver så neu- traliseret ved at blive gjort royal og statskirkelig, men det samme sker jo i grunden med oplysningen, når fyrsterne rundt omkring i Europa - Frederik II i Preussen, kejser Joseph i Østrig, Katherina i Rusland eller hvem man nu vil nævne - tager idéerne om religiøs to-

lerance, menneskerettigheder osv. til sig. Modsigelsen er så, at det bliver enevoldsfyrsterne eller deres teologer, altså netop de verdslige eller kirkelige autoriteter, som - nu bliver jeg lidt metaforisk - tager oplysningens eller for den sags skyld pietismens kappe på. Hvis oplysning eller pietisme står for oprøret mod autoriteter - de tidlige pietister fremhævede bestandigt Luthers oprør mod Rom og hans "her står jeg, jeg kan ikke andet, jeg er bundet af min samvittighed osv." - så bliver dette oprør jo neutraliseret, når autoriteterne monopoliserer det. Og når jeg nu skriver om oprør: i studenteroprørets dage, i 1968 altså, blev Herbert Marcuse, også en tænker i oplysningstraditionen, berømt for sit begreb om "den repressive tolerance". Og det er vel et begreb, som også kunne anvendes her. Oplysningens religionskritik, og pietismens kritik af den etablerede kirke og teologi blev tolereret, men netop derved holdt nede. Alle forskelle til trods gælder det samme Kierkegaards kritik af "kristenheden", som nu er salonfähig og ligger på natbordene i de tusind hjem!

Og her vil jeg så slutte med nogle vilde og absolut ikke underbyggede gætninger: som sagt forsvinder Matthias Donner alias Matthias Knutzen ud i mørket i slutningen af 1674, nærmere bestemt den 22. oktober, hvor han sidste gang blev set i Jena. Hvor forsvandt han hen - når vi ser bort fra anekdoten om, at han skulle være død i et italiensk kloster? Når man tænker på, at han på det tidspunkt ikke var mere end 28 år, kan han jo - selv i forhold til den tids levealder - have haft mange år tilbage (Thomas Hobbes blev f.eks. 91!). Man kunne jo forestille sig, at han var draget nordpå igen. F.eks. til omegnen af Königsberg. Og måske har han klog af skade ligesom David Joris holdt sine radikale og atheistiske anskuelser for sig selv og er blevet landsbyskolelærer igen. Så kunne Immanuel Kants far - som var en ganske almindelig håndværker, bæltmager nærmere bestemt - jo have gået i skole hos ham. Kants forældre var pietister og på baggrund af det, jeg her har skrevet, om slægtskabet mellem oplysning og pietisme, kan Knutzens tanker godt have appelleret til den gamle Johann Georg Kant, og han kan have givet et og andet videre til sin søn Immanuel. F.eks. det med, at man ikke skal rette sig efter en enkelts samvittighed, men efter de manges. For det er jo det, som Kants kategoriske imperativ siger: "Du skal handle efter den maxime, om hvilken du samtidig kan ville, at den skal blive en almen lov". Den enkeltes samvittighed kan ikke udstikke moralloven. Den skal være almen, den skal være de manges samvittigheders lov. Og så er vi i nærheden af den tyske filosof Jürgen Habermas'

universaliseringsgrundsætning: "Enhver gyldig norm ... skal kunne accepteres af alle berørte parter".¹⁴ Eller vi har med andre ord tegnet en linie fra David Joris over Matthias Knutzen og oplysningstiden til vor egen tid, til moderniteten.

Noter

1. *Ableinung der ausgesprengten abscheulichen Verleumbdung, ob wäre in der Fürstlichen Sächsischen Residenz und gesambten Universität Jena eine neue Secte der sogenannten Gewissener entstanden ...*

2. *Theologie und Kirche im Zeitalter der Aufklärung*, Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989, s. 65. Om Matthias Knutzen, se også *Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon*, Bd. 4, 1976, s. 128f. (Lohmeier).

3 Af denne, Johan Knauz, kendes 3 kompositioner, jfr. Robert Eitner, *Biographisch-bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten ...*, Bd.5, Leipzig 1898, s.397. Den berømte barokdigter Simon Dach skrev et bryllupsdigt til ham og hustruen Elisabeth Thil, optrykt i Dach, *Gedichte*, Bd.2, ed. Walther Ziemer, Halle/Saale: Max Niemeyer Verlag 1937, nr.88.

4. *Thränen Christi mit Thränen in dem Thränental der Welt betrachtet und allen Weinenden zum Trost aufgesetzt von Matthias Knutzen, der heiligen Schrift Beflissenen, Hafn 1668.*

5. Den ovennævnte formel fra Romerretten forekommer også i *Tractatus* kap. XX, men i en helt anden sammenhæng.

6. Jfr. mit bidrag i *Københavns Universitets Historie V*, s. 146-148.

7. Om Anna Owena Hoyer og hendes satire: se Paul Schütze i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte* 15, Kiel 1885, s. 243-299.

8. En oversigt i *TRE* XVII, s. 238-242 (James M. Stayer).

9. Se min afhandling om Sebastian Franck i *Dansk Teologisk Tidsskrift* 1/1992.

10. *Aufgedeckte Larve Davidis Georgii ...*, Kiel 1670.

11. *RGG II*, 2. Aufl., sp. 1158.

12. *Johann Christian Edelmann Selbstbiographie*, ed. Bernd Neumann, Stuttgart-Bad Cannstadt, 1976.

13. *Matthias Knutzen. Ein deutscher Atheist und revolutionärer Demokrat des 17. Jahrhunderts*, Berlin: Akademie-Verlag.

14. Se min indledning til Jürgen Habermas, *Diskursetik*, Frederiksberg: Det lille Forlag, 1996 (og senere), s. 8.

Summary

Matthias Knutzen, born around 1646 in Slesvig, was the first outspoken atheist in what has later to be called the "Gesamtstaat" (Slesvig-Holsten-Denmark). The article presents his life and his viewpoints as expressed in his three (now lost) pamphlets that caused a lot of stir, especially in the university-town of Jena and were later republished several times during the Enlightenment. His possible connections with the Davidjorites of the first half of the 16th Century are examined and parallels are drawn to Kant's Categorical Imperative and to Habermas' Discourse ethics.